

DE WAARDE VAN NABIJHEID - Over de betekenis van de presentiebenadering Doortje Kal

zie voor meer literatuur over presentie www.presentie.nl en www.kwartiermaken.nl

De ggz staat voor een proces van vermaatschappelijking. Een kenmerk daarvan is dat ze deinstitutionaliseert. Dat betekent onder meer dat ze voorbij de grenzen van de ggz zoekt naar mogelijkheden om mensen met psychiatrische problematiek te ondersteunen. Ze krijgt daarbij meer oog voor hoe andere instituties helpend of juist ondermijnend zijn in het streven van mensen om uit de marge te komen. Van de werkwijze van de presentiebenadering van het buurtpastoraat lijkt iets belangrijks te leren.

Een paar jaar geleden maakte ik voor het eerst kennis met wat Andries Baart de *presentiebenadering* is gaan noemen. Al eerder hadden zijn indringende beschouwingen over armoede indruk op me gemaakt¹. Zowel in mijn persoonlijk leven - waarin ik regelmatig verkeer met mensen in de marge, als in het werken aan en denken over *kwartiermaken*, *vriendendienst* en *multiloog* heb ik veel aan het gedachtegoed van de presentietheorie. Presentie staat voor 'iemand aandachtig nabij zijn'. De betekenis daarvan voor gemarginaliseerden, heeft Andries Baart in *Een theorie van de presentie* uiteen gezet. Hij ontwikkelde deze (praktijk)theorie op grond van onderzoek naar het werk van pastores in oude wijken. De presentiebenadering acht hij niet alleen van belang voor buurtpastores. Het meelevend zijn oftewel 'het met en voor mensen er zijn' in heel zijn eenvoud en complexiteit, blijkt voor mensen die vaak een beeld van sociale overbodigheid krijgen opgedrongen, weldadig. Dat moeten ook andere professionals weten: rehabilitatiewerkers, werkers in de maatschappelijke opvang, mensen die met vluchtelingen werken, casemangers of 'groei- en bemoeizorgers'. En niet alleen zij, maar ook hun managers, beleidsmakers, subsidiegevers etcetera.

Baarts lijvige studie bestaat uit vier delen. Zijn bijzondere belangstelling gaat uit naar het feitelijke doen en laten van pastores in oude wijken en de vraag hoe dat *precies* bijdraagt aan het welzijn van mensen. Daartoe verkent, beschrijft en analyseert hij het integrale handelen van de onderzochte pastores tot in de finesses. De lezer wordt geconfronteerd met ware monnikenarbeid. Dat heeft als voordeel dat duidelijk wordt waar de presentiebenadering vandaan komt en op welke ervaringen ze stoelt. Het lezen van deze monnikenarbeid vraagt echter van de lezer (om in de sfeer te blijven) engelengeduld. Dat kan niet van iedereen worden verwacht. Ik probeer in dit artikel een flinke tip van de sluier op te lichten. Enerzijds om nieuwsgierig te maken naar het boek, anderzijds om de presentiebenadering voor een belangrijk deel over te dragen².

Voor een eerste introductie is het dienstig afzetpunten te formuleren. Zo kun je zeggen dat presentie staat tegenover op afstand staan - Baart gebruikt de termen *distantiëring* of *afstandneming*. Hij laat zien hoe veel geïnstitutionaliseerde hulp, zorg en bijstand zich daar schuldig aan maken. De presentiebenadering is een *leefwereld-benadering*; steeds wordt geprobeerd de afstand tussen professional en cliënt te overbruggen. Een bureaucratische omgang met problemen en mensen - een waarin de *systeemwereld* centraal staat - is de presentiebenadering vreemd.

Ten tweede maakt Baart een onderscheid tussen een presentiebenadering en een interventie-benadering. In de interventiebenadering staat de oplossing van gesignaleerde problemen centraal. Veel problemen laten zich echter niet - en zeker niet makkelijk of dadelijk - oplossen. In de theorie van de presentie wordt juist het tragische en het noodlottige doordacht en wordt onderzocht wat troost, wat 'een liefdevolle omgang met onomkeerbaar lijden'

vermag. Het onderzoek van Baart is op te vatten als een onderzoek naar een alternatieve vorm van professionaliteit. Een vorm waarin niet het sociaal-technische en bedrijfsmatige *produceren* overheerst, maar waarin ruimte bestaat voor existentieel beraad, voor sturing op basis van reflectie, voor nabijheid, dialogische omgangsvormen, normatieve overwegingen en dienstverlening³. De presentietheorie legt de vinger op een verwaarloosd aspect van allerlei soorten hulp en bijstand aan mensen. Het geeft naam aan dat tekort, beschrijft een alternatieve manier van doen en biedt zicht op de grondslagen ervan. Bovendien - niet onbelangrijk - wekt het een verlangen om zo te werken.

Gelijkenis

Het is opvallend hoe groot de gelijkenis is tussen de discussie in de kerken over het oude-wijken-pastoraat en de discussie in de ggz over outreachend werken, mobiele teams. Weg vanachter het bureau de straat op, de buurt in, weet hebben van de context van problemen, ervaren hoe problemen geleefd worden, niet het instituut centraal zetten, maar de vragen van mensen.

In 'de oude wijken' speelt zich een leven af waar de kerken geen weet van hebben, de kerkgangers niet en de professionals evenmin. Er kan gemakkelijk verkeerd tegen dat leven aangekeken worden. Het kijken moet niet vanuit het belang van de kerken maar vanuit het belang van de mensen gebeuren. In kerkelijke taal: het kijken moet 'bekeerd' worden.

Naast mensen staan in hun streven naar behoud van hun zelfrespect en hun zoeken naar zingeving aan hun bestaan, daar draait het in de presentiebenadering om.

Ook in de kerk blijkt het geen pais en vree. Het opkomen voor deze buurtbenadering en het onderzoek ernaar is niet zonder horten en stoten verlopen. Baart doet daarvan openlijk en precies verslag. De buurtpastores willen geen grote wijken, willen traag mogen werken, de productie- en opbrengstverwachtingen moeten worden afgezwakt. Om in de buurt te kunnen zijn moeten de pastores de handen vrij hebben. Men bindt de strijd aan met gemakzuchtige interpretaties van het buurtleven: scheer de buurtbewoners niet over een kam, houd rekening met de vele gezichten van het buurtleven. Men keert zich tegen overhaaste beleidsvoornemens en maakt ruimte voor flexibele en op de lokatie toegesneden antwoorden.

Het lukt de opdracht voor het buurtpastoraat vast te houden: 'Aanwezig zijn bij mensen en groepen van mensen in oude stadswijken om vanuit hun leefsituatie, hen te ondersteunen in hun streven naar herstel en behoud van hun waardigheid en zeggenschap in zaken die hun bestaan bepalen en in hun zoeken naar perspectief in hun leven en samenleven.'

Bewegen in de leefwereld

De werkwijze van de buurtpastores lijkt uiterlijk het meest op die van het *Integratieproject Westerpark* waar twee sociaal psychiatrisch verpleegkundigen vanuit een buurthuis werken in de buurt met een open agenda. Zij worden betaald door de deelraad Westerpark juist om 'er te zijn' voor al die gevallen die door niemand opgemerkt worden, maar wel dringend zorg nodig hebben⁴.

Ook de twee buurtpastores - die Baart in zijn onderzoek zeer nauwgezet volgde - verkeren op straat of op een andere cruciale plek in de buurt, zij delen in het leven der buurtbewoners, kunnen aangeklampt of binnengevraagd worden en zijn in elk geval ongehaast en onbezet. Huisbezoeken ontwikkelen zich van 'het hart luchten' tot vragen om praktische hulp en informatie, tot zeer intensieve, langdurige hulpverlenings- en begeleidingsrelaties die draaien om (existentiële) problemen. De pastores gaan ook mee naar instanties, naar gedenkplaatsen. Het gezamenlijk spreken wordt aangevuld met gezamenlijk klussen doen, gezamenlijk formulieren invullen, telefoneren, eten, winkelen etc. Net als in Westerpark draaien de problemen in de buurt om eenzaamheid, geldgebrek, verslaving, relatieproblemen, ziektes, vijandigheden, psychiatrische klachten en wat dies meer zij.

Het werk van de buurtpastores is bemoedigen en het inweven van mensen in sociale netwerken. Soms worden mensen naar verantwoordelijke posities in buurtinitiatieven geleid waar ze vervolgens gecoacht worden. Bij de ene pastor neemt het de vorm aan van 'buurtopbouw-achtige' initiatieven: de oprichting van een voetbalkooi of de herinrichting van een plantsoen. Hij neemt sterk stimulerende, koppelende, bemiddelende en actief begeleidende rollen op zich. De andere pastor heeft meer oog voor het feit dat bepaalde groepen buurtbewoners niet bereikt worden. Zij probeert duurzame relaties op te bouwen en neemt daarbij wisselende rollen op zich die zich laten typeren als die van moeder, vriendin, tante. Zij probeert 'uit te graven wie en wat het meest is weggestopt'. Door deze nabije opstelling worden het geweld, de vernedering, de misdadigheid, de bedreiging en mishandeling zichtbaar. Het leidt ook tot het zoeken naar openingen, perspectieven, alternatieve rolmodellen en veilige milieus. De pastores wortelen zich in de aan hen toevertrouwde buurten en hebben contact met het treurigste en meest geschonden deel van het buurtleven. Overigens dat niet alleen. Zij delen ook in het feesten. Onvermijdelijk krijgen de pastores via hun pastoranten te maken met instanties en hulpverlening, met het welzijnswerk en de reclassering. De pastores doen de ervaring op dat veel hulp niet aankomt, bureaucratisch is ingericht, ontmoedigt, stroperig is en slecht gecoördineerd verloopt. Ze maken barre tochten door de instituties.

Het boek van Baart is traag maar tegelijk indringend. Het dompelt je onder in de ervaringen van de buurtpastores en via hen in al die levens die er meestal niet om liegen. Baart ziet de twee pastores die hij in het bijzonder volgde, ieder een eigen werkmodel hanteren met elk sterke (en zwakke) kanten. Om daar iets van te laten zien spreek ik hier, wanneer dat ter zake is, over de ene en de andere pastor. De ene pastor boort naar krachtbronnen bij mensen die erg in de put zitten. Hij zegt: 'Het gaat er niet om dat het concrete probleem verdwijnt, maar dat men de kracht zal hebben, dat men er wat op uit doet, dat men overeind blijft en niet meegezogen wordt. Dat mensen niet bij de pakken neer gaan zitten of defaitistisch en onverschillig worden. Dat zij hun verlangens articuleren ten overstaan van relevante derden (zoals bestuurders en welzijnswerkers). Dat ze iets gezamenlijks doen en hun krachten bundelen. Dat ze door dat alles trots op zichzelf zijn, zelfrespect en een hoger zelfbeeld ontwikkelen.' Hij bezielt op een aanstekelijke manier de zaak en toont zijn vertrouwen erin. Hij maakt lichtpuntjes.

Het kwaad uithouden

Soms heeft deze pastor de neiging het kwade en de ellende te verkleinen, buiten beeld te drukken, van zijn dominante plek te halen of vijandbeelden af te breken. Een manier om het kwade van de agenda af te voeren is om er simpelweg niet of nauwelijks aandacht aan te besteden, of het naar de marge te duwen, het zelfs te ontkennen door iets anders centraal te stellen. In dezelfde sfeer worden tegenslagen soms slechts kort vermeld. Later geeft hij toe dat sommige problemen en sommige terugslagen zo hardnekkig zijn dat er weinig anders opzit dan het uit te houden. Als het niet meer lukt iets positiefs te identificeren of het massieve kwaad naar de zijlijn te dirigeren, gaat de pastor 'met een stom geslagen mond bidden'. Hier speelt de vraag hoe om te gaan met ogenschijnlijk perspectiefloze situaties.

Het verduren van pijn, verdragen van het kwaad en het aandurven zien van redeloos lijden en de eigen onmacht, lijkt meer de kracht van de andere pastor. Verduren en verdragen heeft de betekenis van: ik zie wat jou treft, ik zie hoe ontzaglijk en onverdraaglijk groot het is en hoe weinig ertegen te ondernemen valt, maar ik verlaat je niet. De band, de aanwezigheid wordt herbevestigd. De kern van de bevestiging bestaat eruit dat de pastor met de pastorant het kwaad dat hem of haar treft onder ogen durft te zien, niet klein maakt, niet wegpoetst, niet oplost, niet klinisch herbenoemt, niet afneemt, niet ontkent. Kenmerkend voor deze pastor is

dat ze de pijn bevestigt, dat ze de twijfel die erbij hoort laat staan, het verdriet een kans geeft en erin slaagt om zo terughoudend te zijn dat het kwaad überhaupt tevoorschijn kan komen. Blijven bij 'het kwaad' (of bij 'het lijden') is blijven bij de getroffene.

Het verlangen genereert energie

De pastoraal - eventueel daartoe aangemoedigd - vertelt zijn verhaal; de (ene) pastor vraagt naar een goede herinnering, iets dat van beslissende waarde is geweest. Die goede herinnering onthult een verlangen en dat verlangen op zijn beurt genereert energie. Die energie voedt de actie en in de mate dat deze slaagt, levert dat de pastoraal op dat deze meer baas wordt over zijn eigen leven. De pastor zorgt dat ideeën kracht krijgen, een breed draagvlak vinden, zorgt ervoor dat ideeën verder verteld worden en draagt ertoe bij dat de mensen wakker en kien blijven. De pastor werkt zo aan het actorschap van de buurtbewoners, aan hun handelingsbekwaamheid, ook om de buurt tot een menswaardiger geheel te maken.

De (andere) pastor heeft de onderzoeker (in casu Baart) geleerd hoe hij moest kijken om de subtiele betekenissen en fijnzinnigheid van situaties te onderkennen. Ze móet (bijvoorbeeld in haar dagboeken) wel in bijzonderheden treden. Waarom al die details? Omdat daarin de zin van het geheel schuilgaat. Het gaat om schijnbaar alledaagse vertellingen. Schijnbaar onbeduidend, maar je moet erbij willen blijven en zien wat erachter vandaan komt, om de waarde ervan te onderkennen. (Dit verklaart voor een deel de dikte van het boek van Baart.)

Het beheer van de relatie

Een relatie wordt door de pastores gezien als een aanhoudende prestatie van twee mensen, een nabijheid tot de ander die daardoor gezien, erkend en opgenomen wordt. Beheer van de relatie betreft overigens ook fatsoenlijke zelfzorg. Je laat de ander niet schieten maar ook jezelf niet. Zonder zelfzorg is geen relatie mogelijk.

De pastores leveren ook strijd - bij tal van instanties strijden ze over de vraag tot wie ze zich nu eigenlijk richten en voor wie ze denken er te zijn. Ze kiezen voor wat bedreigd is, en schromen niet te moraliseren, of soms een norm voor te houden, ongemakkelijke en suggestieve vragen te stellen, een pijnlijk punt naar voren te schuiven, en een enkele keer weg te gaan. Terwille van de kwaliteit van de relatie - ook met instanties - wordt een flinke portie 'ongemakkelijkheid' op zich genomen.

Van exposure naar presentie

De door Baart beschreven praktijken wortelen in *exposure*. Letterlijk vertaald is *exposure* 'bloot stellen aan' en dat is ook precies wat er gebeurt. In de meest algemene zin is het de bedoeling een situatie (een buurt) *van binnenuit* te leren kennen. De *exposure* dompelt de pastor onder in een hem of haar vreemde wereld in de hoop dat de eigen (voor)oordelen krimpen ten gunste van het begrip voor het leven, zoals het feitelijk in de buurt geleefd wordt. Het is wat anders dan op de hoogte zijn van allerlei buurtgegevens, aantallen en soorten migranten, mensen zonder en met werk, aantallen mensen met geringe inkomens, slechte huizen etc. Dat is ook belangrijk, maar in de exposure ligt de nadruk op *het ervaren* van het leven in de buurt.

Baart onderscheidt vier - elkaar enigszins overlappende - stadia in de exposure.

(a) De onderdrukking en beheersing

In deze eerste fase levert de pastor een innerlijk gevecht, onderdrukt en beheerst een snelle oordeelsvorming; die moet worden opgeschort, net als de afkeer, het medelijden, de romantisering, de neiging om vooral wat te gaan doen of de neiging om op metaniveau te gaan theoretiseren. Dat doet afbreuk aan de blootstelling en het kennen van binnenuit. Zij die geen stem hebben, moeten niet andermaal worden overschreeuwd.

(b) De zuivering

De pastor staat voor de taak de buurtfeiten en interpretatiekaders, de eigen motieven, voorkeuren en gewoontes te ontwarren. Dat taaie ondervragen van zichzelf (liefst met behulp van een supervisor en een dagboek) dient ertoe de buurt en haar bewoners in hun eigen taal tot spreken te laten komen. De zelfreflectie schept de ruimte voor de anderen om te verschijnen zoals ze (kunnen en willen) zijn. Het gaat niet om de onderdrukking van ‘het zelf’, het gaat erom geleidelijk het vermogen te ontwikkelen om de eigen hebbelijkheden en beperkingen te hanteren. Zo krijgt de professional weet van welke vertekeningen hij zelf aanbrengt en waar de grenzen liggen van zijn ontvankelijkheid.

(c) De ontvankelijkheid

De zuivering is (dus) geen doel in zichzelf: de bevochten openheid maakt dat er ruimte ontstaat voor ‘het andere leven’. Heel het proces, waarin de wil tot verklaren, oordelen en handelen wordt opgeschort maakt de weg vrij voor het ontstaan van een verantwoordelijkheid nemende betrokkenheid bij wat zich concreet aanbiedt en wat vraagt om compassie, inzet, respect en zorg.

(d) De toewijding

De uiteindelijke betekenis van de exposure ligt (ook weer) niet in de ontvankelijkheid, maar in de toewijding die erop volgt. De radicale en praktische toewending naar wat werkelijk terzake doet. Toewijding - Baart benoemt de verhevenheid van het woord - is intense, trouwe, dienstige en verantwoorde-lijkheid aanvaardende inzet voor de ander en wat *deze* als een wenselijk goed ervaart.

De exposure is van belang om zich liefdevol te verbinden met het geheel andere, zonder het negatieve te vergoelijken of niet op de juiste waarde te schatten. Dat laatste zou ertoe leiden dat professionals zich jaren later diep gefrustreerd van de buurt of van het werk afkeren omdat de buurtbewoners of de cliënten – zoals Baart het kras samenvat - ‘onverbeterlijke, oversekste, spilzieke en egoïstische vreetzakken’ zouden zijn. In de exposure ervaren professionals dat dit nooit de enige toepasselijke kwalificaties kunnen zijn. Situaties en mensen zijn dubbelzinnig en complex. De exposure beoogt niet alleen het zich openen maar vooral het zich *gekwalficeerd* wenden tot de werkelijkheid in heel haar dubbelzinnigheid en paradoxaliteit. De buurt moet niet te mooi en te goed, maar evenmin juist omgekeerd te slecht en rottig worden voorgesteld. Een goede uitkomst kan zijn dat de exposure laat blijken dat een pastor bepaalde zaken niet goed aankan, er gewoon niet mee overweg kan. Anders gezegd: de eigen grenzen worden in de exposure grondig gethematiseerd. Het gaat er niet om mensen over grenzen te laten gaan, maar het gaat er wel om grenzen op te zoeken, ze te onderkennen en te beproeven en ze vervolgens te leren hanteren en soms – waar wenselijk en mogelijk – ze te verleggen. In de exposure wordt dus niet slechts de buurt onderzocht, maar ook en vooral de professional.

De opbrengst is niet ware kennis over de buurt of zichzelf, maar een houding van volgehouden openheid. Dat is geen stabiel bezit maar een permanente opgave die voortdurend aandacht en oefening behoeft. Als die opgave met goed gevolg doorlopen is, beschermt ze de pastor tegen frustraties die te maken hebben met hooggespannen verwachtingen, eenzijdige en gefixeerde buurtbeelden en geheel of gedeeltelijk ontkende werkelijkheden. Men is niet langer te ingevuld (bevangen) noch het onbeschreven blad dat alleen door de ander volgeschreven wordt. Beide is niet goed.

Baart beschouwt de presentiebenadering als een specifieke voortzetting van de exposure. Anders gezegd, als een methodisch uitgewerkt vervolg ervan, een professionele vertaling van de in de exposure verworven persoonlijke instelling.

Slot

Intussen ben ik met zevenmijlslaarsen door de eerste drie delen gewandeld en is hier en daar iets van de inhoud van de presentiebenadering opgelicht. Het vierde deel van het boek is echter het meest omvangrijk. Het handelt over armoede en sociale overbodigheid, over de leefwereldbenadering, de betekenis van de pastores in de beleving van buurtbewoners, een kritiek op het afstandnemen van hulp, zorg en bijstand (afstand tot de pastoranten wel te verstaan), om uiteindelijk te komen tot de integratie van alle inzichten en de uitwerking van de presentietheorie.

In het navolgende besteed ik nog kort aandacht aan de betekenis van de presentiebenadering in de beleving van de buurtbewoners (en een enkele professional.) Want daar gaat het toch allemaal om. Een onderzoekster is de buurt ingegaan en heeft mensen met wie de pastores optrokken - en die door hen waren aangewezen - vrijelijk laten spreken over het werk van de presentiebeoefenaren. Mocht de lezer denken dat het om een andere doelgroep gaat: veel van deze 'pastoranten' hadden met hulpverlening van de Riagg van doen (of van doen gehad) en soms ook opnames achter de rug.

Ik besluit met een paar citaten:

'Ik heb gepraat over dingen die heel diep van binnen zitten en die ik eigenlijk nooit bloot geef. Na afloop van het gesprek was ik uitgeput, maar ik heb vannacht voor het eerst weer zonder slaappillen geslapen. (...) We hebben het gevoel dat er eindelijk iemand is die onze problemen serieus neemt. Wij hebben hulp gezocht bij de Riagg en het CAD, bij de politie, maar we kregen nergens gehoor.'

De pastores bemiddelen in burengedoe, soms rond psychiatrische patiënten die gepest worden. 'Hij is iemand die er als mens voor je is. Hij stelt zich op als mens. Hij heeft respect en hij luistert goed. Hij geeft me ook feedback, bijvoorbeeld door te zeggen dat ik me ondanks alles staande houd. Het doet mij goed dat af en toe eens te horen.' Van anderen hoort zij zulke dingen niet, want ze heeft niemand met wie ze kan praten.

Hebben de gesprekken een doel? 'Geen ander doel dan het contact zelf. Hij kan mijn problemen natuurlijk niet oplossen. Hij geeft me wel steun. Door de bevestiging die hij me geeft, werkt hij misschien toch indirect mee aan een oplossing. Door wat hij zegt krijg ik meer zelfvertrouwen. Hij laat me anders naar mezelf kijken. En door zijn bezoeken lost hij ook een heel klein stukje van mijn eenzaamheid op.'

De pastor is vaak bemiddelaar en soms een opstapje naar een instantie. De teamleider van de thuiszorg: 'Er zijn wel instanties die de mensen aan de onderkant van de samenleving met hun problemen zouden moeten helpen - de sociale dienst, het maatschappelijk werk - maar voor sommige mensen, in sommige situaties, zouden ze er net zo goed niet kunnen zijn. De drempel is gewoon te hoog geworden.'

'Door op straat te zijn waar mensen haar steeds langs zien komen, maakt ze het gemakkelijk haar aan te spreken. Ik ben ervan overtuigd dat ze zo de mensen bereikt die haar hulp het hardst nodig hebben.' 'Zo vrij als met haar ben ik met niemand. Ik wil de poespas van professionele hulp niet. Alleen aan haar laat ik mijn echte gevoelens zien.'

'Het kost veel tijd om het vertrouwen van mensen te winnen. Vervolgens komt er heel wat kijken om mensen die zijn vastgelopen, over te halen hulp te zoeken bij instanties.' Andere sleutelfiguren in de buurt suggereren mensen een keer met de pastor te gaan praten of vragen de pastor een keer bij iemand op bezoek te gaan.

En als laatste: 'Als je met de mensen verkeert, word je een van hun. Dan kun je hun problemen invoelen. Het is heel wezenlijk werk, maar het oogt niet. Men heeft er geen weet van wat je doet. Voor de buitenwereld stelt het niets voor. Men staat er wel sympathiek tegenover maar vraagt toch het eens hard te maken wat precies gedaan wordt. Maar dat kan niet. Het is geen doen, het is er zijn. Daar gaat het om. Men wil zo vaak resultaten en bewijzen zien. Maar dit werk laat zich niet bewijzen. (...) De pastor kwam een keer of twee

keer in de week om bij te praten, uit te huilen en bij te tanken. Zeker een keer in de maand komen we toe aan echte bezinning op het werk, pas op de plaats maken en kijken of we nog goed bezig zijn. Pas op geen duvelstoejager te zijn. De waarde van het werk is dat je mensen hun zelfrespect teruggeeft. Daar slaagt de pastor in, door de mensen nabij te blijven. Veel mensen verkommeren. Door dit werk verkommeren er minder.'

GGZ-werkers zijn geen buurtpastores, maar het lijkt mij dat juist voor rehabilitatiewerkers veel valt te halen bij *Een theorie van de presentie*, omdat deze een radicale toewijding tot de meest uitgesloten en uitgestoten uitwerkt.

Noten:

¹Andries Baart, Armoede, Trouw, katern Letter en Geest, blz.1-2, 19 oktober 1996;
Andries Baart, Zorg geven aan de armen: de opgave naderbij te komen, in: L. Laeyendecker, P.P.G. Hodiamont, A.J. Baart, A.J.M. van den Hoogen, Sociale overbodigheid, KSGV, Nijmegen, 1998, blz. 50-98

²In nummer 4 van Psy (2001) schreef ik als Geestgrond-bijdrage een eerste introductie Men zoekt een mens en krijgt een functionaris. In Deviant 29 (juni 2001) verscheen van Majone Steketee en ondergetekende een interview met Andries Baart: De kern is aandacht. In mijn proefschrift Kwartiermaken (Boom) worden in de hoofdstukken 5 en 6 delen van de presentiebenadering voor het voetlicht gebracht.

³Zie ook Andries Baart (red.) Sociale Interventie 3 (1996) Themanummer over normatieve professionaliteit.

⁴ Zie: Gerard Vermond, Niet alleen bij overlast. Wijkgerichte sociaal-psychiatrische zorg in Amsterdam West, Sociale Psychiatrie 47, april 1997
Kees Onderwater, De ontwikkeling van een maatschappelijke steunsysteem in Westerpark, Maandblad Geestelijke volksgezondheid, 2001/1, blz. 37-46
Wim Kannekens, In de buurt en over straat. Integratieproject Westerpark/Oud-West, Maandblad Geestelijke volksgezondheid, 12. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum

[Dit artikel verscheen eerder in *Passage*, tijdschrift voor rehabilitatie, september, 2001]